

ДО ІСТОРІЇ ТРАДИЦІЙ НАРОДНОГО ШКІРЯНОГО ВИРОБНИЦТВА В УКРАЇНІ

Будь-яке явище народного життя чи національної культури, очевидно, не можна дослідити й пізнати, якщо розглядати його відірвано від поступового загальноісторичного процесу. Не є винятком в даному контексті й українське народне шкіряне виробництво, адже обробка шкур диких і свійських тварин та виготовлення виробів з них – одна з найдавніших галузей народного господарства і народної творчості. Всім відомий цей етап загальнонародської культури. З історико-археологічних досліджень вчених відомо, що тварини були і джерелом фізичного існування, і предметом поклоніння, були внесені до соціальної ієрархії, а священні тварини ставали тотемом певного роду, підкреслюючи уявлення про тварину як про особливу іпостась людини.

Шкіряні художні вироби українців стали предметом дослідження багатьох етнографів та мистецтвознавців (монографії В.Шухевича, С.Витвицького, В.Гнатюка, І.Сеньківа, Д.Гоберлюка, О.Соломченка). Додаткову інформацію знаходимо у працях, присвячених народним строям та виробам зі шкіри (мистецтвознавчий доробок Г.Матейко, П.Ніколаєва, М.Білан, Г.Стельмашук, І.Карпинець, Г.Горинь). Однак розвідка витоків традицій народного шкіряного виробництва у згаданих авторів не охоплює всіх етапів розвитку ремесла, взаємовпливів та історичних перемін в Україні, наслідком яких художні вироби зі шкіри в різних регіонах стали самобутнім явищем народної культури. Саме дослідження цих питань і становить мету нашої статті. При цьому актуальними стають і завдання визначити на основі архівних матеріалів (археологічних, історичних, літературно-етнографічних) процес формування шкіряних промислів на території України, класифікувати спектр виробів зі шкіри, проаналізувати регіональну специфіку шкіряного виробництва (зокрема на Гуцульщині).

Шкури тварин – один з найперших матеріалів, який почала використовувати людина для утеплення свого тіла і житла, задоволення інших життєвих потреб. У світовій культурі збереглась незлічена кількість прикладів традицій вшанування звірів, що сягає своїм корінням у глибину віків. Археологічні знахідки палеоліту відтворюють складну систему вірувань, тісно пов'язаних з тваринами або їх символами у вигляді шкур, кісток та зооморфних зображень.

Палеолітичні розписи в печерах Франції та Іспанії, археологічна пам'ятка Кам'яна могила є свідченням виключної ролі тварин в духовній системі людства. Мисливці вбивали звірів не тільки задля харчу, але і заради шкури, яка використовувалася у ритуалах для жертвоприношень, була предметом поклоніння та ознакою винятковості жерця чи вождя роду і племені.

Елементи поклоніння тваринам збереглися упродовж століть і в українському фольклорі – обрядах, піснях та інших словесних творах. Маски тварин у різдвяному вертепі, новорічні забави, карнавали, жертвоприношення на Святий вечір та Великдень, роль кожуха у весільному обряді, образи пісень та казок є прикладом вшанування тварин як символу плодючості та циклічності. Дуже характерним є новорічний звичай, який і донині побутує в Україні – переодягатися у вивернутий хутром назовні кожух і маску кози чи цапа. На Буковині зберігся ритуал із костюмом ведмедя, що символізує силу та родючість (У гірській Шотландії аналогічними були маски бика, у Англії, Чехії – коня, а в деяких районах Польщі в звичаї колядування ще недавно брав участь не символізований, а справжній вершник на коні). В українському фольклорі, особливо в піснях, коневі теж належить виключна роль, адже це *вахана* (ідова тварина) та іпостась бога Сонця, якому поклонялись наші предки.

Існували переодягання у ведмежі і вовчі шкури винних і приречених до покарання злодіїв. З цим пов'язаний мотив перевертня, оборотня, вовкулаки, людинововка, людини-собаки.

Українська міфологія багата на легенди, казки та перекази про вовкулаків, песиголовців, перевертнів. Провідну роль в них відіграє образ вовка, який нерідко ототожнюється з образами собаки та ведмедя. Саме слово “вовкулака” походить від болгарського *vlokodak*, що означає “*вкритий вовчою шкурою*”. Інші дослідники перекладають його як “вовко-ведмідь”.

Вовкулака повертав собі людську подобу, коли знімав шкіряний обрядовий пояс [1, с.156]. На срібному браслеті XII ст. з Городища в Галичині зображено такого вовка-перевертня, оперезаного орнаментованим поясом-наузом. За переказами, під вовчою шкурою вбитого вовкулаки нібито знаходиться шкіряний пояс.

В Європі обряд оперізування юнака поясом з мечем був основою ритуалу висвячення у лицарі аж до пізнього середньовіччя.

В Україні бойовий пояс відомий вже п'ять тисяч років тому. Пояс з різноманітною зброєю на ньому – обов'язковий елемент кам'яних зображень індоєвропейських воїнів, які мешкали в українських степах п'ять-три тисячі років тому. Наприклад, більшість кам'яних статуй кіммерійських воїнів, що жили у Причорномор'ї близько три тисячі років тому, зображує кам'яний стовп із вибитим на ньому поясом з прикріпленою зброєю.

Бойовий пояс праіндоєвропейців зберігся до наших часів у традиційному одязі мешканців Карпат – гуцулів. Йдеться про черес – широкий чоловічий пояс, багато оздоблений металом, тисненням, пристосований для носіння топірця, ножа, кресала, люльки та грошей. Як відомо, за традицією гуцульський юнак ставав справжнім легенем, коли батько дарував йому черес [1, с.156].

Довготривале використання шкіри вимагало удосконалення її обробки, консервування і дублення. Це стосувалося насамперед шкіри для утилітарного призначення. Полювання на дрібних хутряних звірят забезпечувало потребу утеплення тіла. Шкурами великих тварин (лося, буйвола, мамонта) люди накривали свої житла – намети і палатки, користувались для відпочинку і сну [2, с.56].

Про те, як виглядали і вбирались давні мисливці, можемо скласти уявлення з нечисленних статуєток і поховального інвентаря. Можна стверджувати, що вони одягались у звірячі шкури і хутро, яких мали у надлишку. Голки, знайдені на багаточисленних стоянках, є вагомим доказом того, що люди вміли зшивати окремі шкіри і робити з них щось подібне до штанів і кожухів, які зашпилювали спеціальними кістяними защіпками. Судячи з археологічних знахідок ще епохи палеоліту, одяг був прикрашеним.

На певній частині трипільської антропоморфної пластики Східних Карпат простежено окремі деталі прикрас та одяжі. Так, на статуєтках раннього періоду нарізним орнаментом виділені намиста, пояси і перев'язі. У наступні часи розвитку трипільської культури їх асортимент розширюється. Головні убори нагадують грибоподібні ковпаки. На цілому ряді статуєток середнього і пізнього періодів розписом намічені кутовий чи овальний вирізи біля шиї, які інколи, опускаючись нижче, зображують короткий жилет.

Більш реально визначено виглядає взуття. Це здебільшого середньої висоти чобітки, котрі, очевидно, шили зі шкіри. Вони мають вздовж краю хутрову оторочку. Практикувалось також взуття легкого типу у вигляді плибких тапок і сандалей [3, с.99].

Антропоморфна пластина трипільців. Поселення Кошилівці. (За А. Погонитвою).

Технології обробки шкіри вдосконалювались століттями, урізноманітнювались способи оздоблення, крій шкіряного одягу і взуття. Відшукані археологами зразки знарядь праці дають підстави стверджувати, що безліч

із них застосовувалися при обробці шкур ще в епоху скіфо-сарматської культури. На підставі вивчення письмових джерел та мистецьких пам'яток мистецтвознавець Б.Граков визначив такі шкіряні вироби з побуту скіфів, як башлик, кожух, безрукавка, шаровари, невисокі чоботи, вуздечки, вічки, речі

військового спорядження (ремінні чохла під лускоподібні панцирі, шкіряні пояси-панцири, сагайдаки) [4, с.8].

Археологічні пам'ятки – Чортмликська ваза, Золота пектораль та інші є свідченням тісного співжиття скіфів із тваринним світом. Так званий “звіриний стиль” мистецьких скарбів із скіфських курганів є найкращим доказом виключної поваги та шанування скіфами природної фауни. Центральна композиція пекторалі зображує двох скіфів, що чинять шкіру і шиють з неї одяг. Такий буденний сюжет став символом складного зв'язку людини і тварини, їх повної взаємозалежності.

У могильнику Пазирикського кургану, що датується V–IV ст. до н.е.,

збереглися шкіряне взуття, сідло, посудина зі шкіри та фрагменти шкіряного одягу, маски, декоровані тисненням, розмальовкою, татуюванням, вишивкою, вирізуванням та аплікацією. Це одні з найдавніших із збережених у світі шкіряних виробів, які свідчать про високий художній та технологічний рівень майстерності кочівників. Всі зображення стилізовані й умовні. Виконувались вони силуетом, лінійним малюнком, барельєфом, круглою скульптурою [5, с.16].

Створені спеціально для поховання сідла із першого Пазирикського кургану пишно і різноманітно прикрашені з використанням золота та олова, але зроблені вони були не для вжитку. Особливо вирізняється зброя двох коней, у яких по боках сідла висіли довгі фігури тигрів, зшиті із яскравого войлока з аплікацією із шкіри. На хвості – шкіряний вузький чохол, розшитий орнаментом. На голові коня – маска з фігурою тигра, що закриває цілу голову і завершується величезними рогами оленя, зшитими виворітним швом із товстої шкіри. Шкіра і хутро фарбовані рослинними барвниками – мореною, хною, індиго. В окремих місцях шкіра покривалась листовим золотом і оловом або розмальовувалась фарбами – охрою, мумією. Фігури звірів розфарбовувались однією фарбою або вирізались із кольорового матеріалу так, що створювався синій козел, жовтий баран, червоний, зелений або золотий тигр [4, с.16].

Неможливо не згадати міф давньої Греції про золоте руно. Це чи не найяскравіший приклад епосу поклоніння тварині, що символізувала багатство [6, с.119]. Отже, хоча шкіра як символ сили і багатства в українському фольклорі не поодиноким, його аналогії можемо зустріти в культурі багатьох народів.

Фрагмент золотої пекторалі зі зображенням скіфів, що шиють вбрання зі шкіри.

Про певні традиції художньої обробки шкіри в Україні можемо говорити, розглянувши археологічні матеріали давньоруських міст, іконопис, книжкові мініатюри, письмові джерела тих часів. Обробка шкіри і виробництво шкіряних речей мали велике значення в народному господарстві Древньої Русі. Адже хутро спочатку вживалося як своя власна “валюта”, причём одиницею вважалася “куна”, правдоподібно – помічена, поштампована шкірка куніці. Пізніше шкіряну монету витіснила металева, що звалася гривня [7, с.76].

Попит на шкіряні вироби був великий, зі шкіри виготовляли взуття, з неї робили кінську зброю, колчаки, щити, основу пластинчатого військового обладунку, а також багаточисельні вироби господарського і побутового призначення. Розкопки в містах, де добре зберігається органіка, дали багатющий матеріал з історії шкіряного виробництва.

В Стародавній Русі існувала широка диференціація майстрів у кожній галузі ремесел. Кожум’яки, сідельники, гарбарі, тутьники, уздарі, кушніри і шевці розділилися на самостійні професії ще в XI ст. Їх майстерні знаходились в основному у містах, адже основними їх споживачами був князь, його дружина та міська знать. Таким чином, ремісники шкіряного виробництва, що виготовляли поряд із зброєю найнеобхідніше, – обладунок для війська, ставали одними з перших жителів міст, формували робочу верству міського люду.

Зібрані на розкопках давньоруських міст ремісничі інструменти, пристосування, деталі верстатів, матеріали (сировина), півфабрикати, відходи і т.д. дали можливість добре вивчити техніку і технологію виробництва багатьох галузей ремесла.

На основі сучасних аналітичних методів – хімічного і структурного аналізів із широким використанням даних стратиграфії і хронології археологічних об’єктів – вивчена техніка обробки шкіри. Розкриття технології і техніки ремісничого виробництва дозволяють визначити рубежі становлення окремих етапів ремесла і динаміку змін виробництва [8, с.23]. Треба сказати, що технологічні прийоми вичинки шкіри, які встановилися ще у X-XI ст. збереглися майже без змін до XIX – поч. XX ст. Процеси, пов’язані з обробкою шкіри, існували перш за все у сфері домашнього виробництва. Літописна згадка з 992 р. про воїна-кожум’яку із дружини князя Володимира є однією з перших прямих вказівок на це заняття на Русі. Відомий у фольклорі образ силача-кожум’яки також дає підстави стверджувати про його поширеність у давньоруську добу [8, с.24]. А те, що героєві народної казки приписується ремесло кожум’яки, вказує на велике значення й популярність цього ремесла у давньому побуті [4, с.137].

У майстернях давньоруського періоду вичинка шкір дуже часто поєднувалась із виготовленням взуття чи інших виробів. Згадувані в письмових джерелах та знайдених археологічних розкопках шила, ножі,

лощила, залізни підкови для чобіт, кістяні голки свідчать про розвиток шевства і чоботарства.

За свідченням Г.Горинь, у Чернігові археологом В.А.Богусевичем знайдений пластинчатий шкіряний каблук із залізною тришипною підковою. Хоча функцію каблука ще довго виконувала підкова, ця знахідка дуже важлива тим, що в Західній Європі каблук з'явився лише в XVI-XVII ст.

В X-XIV ст. носили на Русі шкіряне взуття кількох фасонів: поршні, м'які мешти, півчобітки і чоботи. Півчобітки, що були популярними в X-XIII ст., протягом XIV ст. повільно виходили з ужитку. Про шкіряні вироби та взуття, зокрема про кольорові чоботи, знаходимо відомості в літописних джерелах. У Галицько-Волинському літописі згадується про те, що князь Данило Галицький за звичаєм Руських своїх предків ходив у чоботах із зеленого сап'яну, з гострими, загнутими догори носками, як видно на малюнку в Ізборнику Святослава. Чоботи були різних кольорів. Халяви зрізувалися спереду доверху, іноді робили їх круглими або підтинали нижню частину [9, с.137].

Розкопані майстерні шевців і зібрані в них інструменти, велика кількість самого шкіряного взуття дозволили детально відтворити технологію шевства. Інструментарій шевця складався з розкрійних ножів, шевських ножів, прямих і кривих шил, спеціальних голок, набору дерев'яних колодок-правил, шаблонів крою (лекал), шевських цвяхів, штампів для тиснення шкіри, пробійників, шевських дощок, ниток, щіток і т.д. Колодки виготовлялись для чоловічого, жіночого та дитячого взуття, більшість з яких була асиметричною, тобто для правої і лівої ноги.

Про розвиток кушнірства в Київській Русі свідчить знайдений на Черкащині кушнірський інструмент – “клуч”, який служив русичам для вичинки овечих шкур. В Уставі Студійському 1193 року читаємо: *“Отъ ножъ устройство рѣзи же і мантиѣ, яко кожюхи...”* В Іпатієвському літописі від 1252 р. написано: *“Кожюхъ же оловѣра грецького і кружѣви златими плоскими ошить і сапозі зеленого хъза шити золотом”* [10, с.27], а в “Слові о полку Ігоревім” зустрічаємо таке місце: *“...япончицями і кожюхи начама мости мостити по болотамъ”*.

Про давньоруські пояси довідуємося з опису Михайла Грушевського: “Пояси бачимо ремінні з бляшкою, або ткані, часом також з дорогих, золототканих матерій. Колор пояса бували реміні для причіплювання підручних річей або шкіряні мішечки, мошонки; траплялись такі мошонки із цілим своїм інвентарем, огнивом, маленьким брусом до гострення, кусниками сірки й кількома баранчиками астрагалами (для гри)” [11, с.270].

Художня обробка шкіри XI-XIV ст. пов'язана ще із розвитком писемності, опрацюванням книг у шкіряні палітурки. Великий вплив на палітурну справу в Київській Русі мали привезені із Візантії та Європи рукописні Єван-

гелія, служебники, псалтирі. Окремі фрагменти шкіряних обкладинок свідчать про використання техніки сліпого друку, штампів, з яких створювалися круглі, трикутні зображення, фризи, які разом створюють декор, що покривав усю поверхню обкладинок.

Різноманітність шкіряних виробів, дані про знаряддя праці епохи Київської Русі дозволяють твердити про високий рівень шкіряного виробництва, його розвиток у натуральному господарстві.

Монголо-татарська навала вплинула на розвиток ремесла в момент, коли воно було на високому злеті. Високого рівня сягнули не тільки технології, якість і масовість виробів, а й структурна організація праці та професійність. Власне цим і пояснюється той факт, що часи іґа не знищили розвитку ремесла. Воно вже було на такому рівні, що знищити його чи припинити його розвиток ніщо і ніхто не в силі. На землях західних і північних областей Русі, що менше постраждали від напору татар, ремесло і культура продовжували розвиватись. Тут зосередилось і шкіряне виробництво, яке об'єднувало робітників одного ремесла у цехи. На західноукраїнських землях цехова організація ремісників набула розповсюдження раніше, ніж на решті території України. Широке шкіряне виробництво розгорнулось у містах, де був більший попит на такі вироби, як військове спорядження, взуття, ремінна упряж, хутровий одяг, сап'ян, пергамент, тощо.

Наявність цехів в українських містах вперше засвідчена у кінці XIV ст. Збереглася грамота 1386 року, якою староста Андрій від імені уторського намісника в Галичині Владислава Опольського дарував шевцям Перемишля права, які вже мало об'єднання шевців Львова. Розвиток українського ремесла, як і скрізь у світі, йшов перш за все шляхом поглиблення поділу праці, шляхом все більш вузької спеціалізації [12, с.13].

Майстер-універсал поступався місцем вузькому спеціалісту. Як відзначають дослідники, в містах України в кінці XV – першій пол. XVI ст. існувало близько 120 ремісничих спеціальностей. У шкіряному виробництві їх було дванадцять.

Виробничу основу товарного виробництва середньовічного міста, пізніше і малих містечок та сіл складало ремесло і дрібне ручне виробництво. Ремісник мав свої знаряддя виробництва, самостійно вів власне господарство, що базувалось на особистій праці, і мав на меті не одержання прибутків, а добування засобів до існування. Продукт ремісничої праці “виготовлявся окремим виробником звичайно з власної сировини, часто ним же самим виробленої” [12, с.13].

На відміну від села, де ремесло перебувало переважно на стадії домашньої промисловості, в місті існувало професійне ремесло. В цей період ремесло носило товарний характер. Робота на замовлення служила тільки доповненням

виробництва на ринок. Посилення тенденції товарного виробництва тягло за собою подальше розширення цехової організації ремісництва. Виникали все нові цехи і структурувалися в такий спосіб в окремі промислові галузі. За письмовими джерелами, цей процес добре відслідковується у розвитку шкіряного виробництва. Це й зрозуміло, бо попит на такі товари завжди був високий через їх життєву необхідність. Відбувається невідворотний процес структуризації виробництва і ринку. Особливо швидкими темпами він протікав у містах, що були розташовані у вигідних місцях торговельних шляхів.

Так, у першій половині XV ст. у Львові були наявні й активно діяли цехи шевців, кушнірів, шапкарів, сідлярів, лимарів, хутровиків. Протягом кількох століть Львів виділявся найбільшою диференціацією ремісників шкіряного виробництва. Вироби львівських майстрів експортувалися в інші краї. Цікавий факт із архівних документів свідчить, що у 1557 р. львівський шапкар Дмитро, українець, доставив грекові Корняктові 3000 шапок своєї власної роботи [13, с. 100]. Протягом XV-XVII ст. цехове виробництво набувало поширення в інших галицьких містах і містечках. Шкіряні вироби возилися звідси до Басарабії, Волощини, Угорщини, Константинополя. Звичайно, що ці речі купували і багаті селяни. В XVI ст. основними центрами шкіряного виробництва на Прикарпатті були Коломия, Рогатин, Галич, Заболотів, Кути, Снятин.

Цікавим є історичний факт про виробництво сап'яну в Галичині. Відоме ще з часів Київської Русі, воно набуло великого піднесення в XVI-XVII ст. Це заняття вважалось монополією вірмен, які мали поселення в Кутах. Я. Головацький писав, що "прекрасні сап'яники були в Кутах – східній частині Українських Карпат" [13, с. 100].

У Кутах в 1812 р. зареєстровано 70 майстрів-сап'яників, 40 робітників. Річна продукція цих майстерень становила 72000 шкір, а якістю кутські сап'яни нерідко перевищували славнозвісні турецькі. Саме в Кутах закуповували сап'ян гуцульські майстри-кушніри.

Про сільських майстрів, що займалися обробкою шкір у XVI-XVII ст., відомостей дуже мало. Крім цехового, в українських містах існувало і позацехове ремесло. Маса позацехових ремісників (так званих партачів) були в тій чи іншій мірі конкурентами цехових. Партачів підтримувала, виходячи зі своїх інтересів, шляхта.

Слід зауважити, що з часом відбулось поступове розмежування форм шкіряного виробництва в селі і в місті. В міських цехах воно набувало промислового характеру. Тут швидко впроваджували нові технології, удосконалювались інструменти, майстри схоплювали зміну моди.

Народне виробництво, яке зосереджувалось в містечках і селах, було більш консервативне. Майстри століттями зберігали давні усталені технології

обробки шкіри, ретельно дотримувались традицій орнаменту та декорування. Тут панувала індивідуальна творчість, художні задуми, які врешті відповідали смакам і традиціям свого регіону.

Таким чином, за свідченнями істориків, на основі археологічних і фольклорних джерел можна встановити зумовленість шкіряного виробництва в Україні (як і в багатьох інших країнах) побутовими ужитковими потребами, що супроводжують людину протягом всього життя (одяг, взуття, зброя для тварин), а також самотніми обрядовими традиціями, де шкіра тварин служила певним символом, оберегом (Різдво, Новий рік, Великдень, весілля тощо). Поштовхом до налагодження промислового шкіряного виробництва, диференціації майстрів відповідно до технології роботи зі шкірою (біля 12 спеціальностей) стало активне формування міст як територіальних поселень, створення цехових професійних організацій, вплив модних тенденцій європейської культури. Натомість у сільській місцевості шкіряний промисел залишається на рівні домашнього виробництва індивідуального характеру зі збереженням загальних традицій регіону. Саме в такому поєднанні міських і сільських особливостей сформувалося самотнє шкіряне виробництво в Україні, забезпечуючи як ужитково-побутові, так і військово-промислові потреби, зберігаючи при цьому і регіональні народні традиції.

1. Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994.
2. Августа Йозеф. Жизнь древнего человека. – Прага, 1960.
3. Пелишишин М.А., Конопля В.М.. Східнокарпатський регіон у первісності (кам'яний вік). – Львів, 1999.
4. Горинь Г. Шкіряні промисли західних областей України. – К., 1986.
5. Первобытная культура / Под ред. Артамонова М.И. – М., 1956.
6. Головацька Катерина. Міфи давньої Греції. – К., 1991.
7. Дорошенко Д. Нарис з історії України. – Т.І. – К., 1992.
8. Археология. Киевская Русь. – М., 1982.
9. Матейко Г. Український народний одяг. Етн. словник. – К., 1996.
10. Воропай О. Звичаї нашого народу. – Т.ІІ. – Мюнхен, 1966.
11. Грушевський М. Історія України-Руси Х-ХІІ ст. – Т.І. – К., 1991.
12. Балушок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. – К., 1993.
13. Крип'якевич І. Історія української культури. – Нью-Йорк, 1990.

The author researches the most ancient kind of occupation decorative leatherwork, which was widely spread in Ukraine and acquired bright local artistic peculiarities in different forms of manufacturing which are actual in modern process in this branch.